

University of Tehran Press

Rereading the Components of Spatial Governance in Contemporary Iranian-Islamic Architecture: Explaining an Interpretive Framework for Reproducing Spatial Identity

Majid Ahmad Pour ¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: ahmadpour7986@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	Iranian-Islamic architecture, as one of the most important manifestations of Iranian identity and civilization, has faced challenges in the field of spatial identity continuity in recent decades under the influence of social, economic, and managerial developments. The rupture between cultural values, principles of native architecture, and contemporary processes of space production has in many cases led to the weakening of the identity coherence of architectural environments. Therefore, the present study aimed to review the components of spatial governance in contemporary Iranian-Islamic architecture and to explain an interpretative framework for reproducing spatial identity. This study is applied in terms of purpose and qualitative in terms of approach with a descriptive-interpretative nature that was conducted using a case study strategy. The research population included professors, elites, and academic experts in the fields of architecture, urban planning, art, governance, and spatial studies, 23 of whom were selected through purposive sampling and based on the principle of theoretical adequacy. Data were collected through semi-structured interviews and examined using Glaser's data-driven approach and interpretive analysis of the themes. The findings of the study showed that spatial governance in contemporary Iranian-Islamic architecture is multidimensional in nature and the reproduction of spatial identity is affected by the interaction of five main dimensions including cultural-identity, institutional-management, social-participatory, aesthetic-physical, and eco-oriented components. Also, weak institutional cohesion, dominance of economic logic over spatial decision-making, reduced social participation, and distancing from indigenous principles were identified as the most important factors weakening spatial identity. The results showed that the reproduction of spatial identity requires a creative reinterpretation of the principles of Iranian-Islamic architecture within the framework of coherent spatial governance.
Article History: Received: 11, June, 2026	
In Revised Form: 14, July, 2026	
Accepted: 14, September, 2026	
Published Online: 16, September, 2026	
Keywords: Spatial governance, Iranian-Islamic architecture, spatial identity, identity reproduction, contemporary Iranian architecture..	

Cite this The Author(s): Ahmad Pour, M,(2026): Rereading the Components of Spatial Governance in Contemporary Iranian-Islamic Architecture: Explaining an Interpretive Framework for Reproducing Spatial Identity . Iranian Studies Vol. 16, No. 2, Summer - (1-17). <https://doi.org/10.22059/jis.2026.416257.1418>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Majid Ahmad Pour

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2026.416257.1418>

1. Introduction

Iranian-Islamic architecture is far more than a physical or structural system; it is a complex embodiment of the worldview, culture, way of life, historical memory, aesthetics, and social relations of Iranians. At its core lie concepts such as proportionality, introversion, spatial hierarchy, climatic responsiveness, semantic depth, privacy, and the interconnection between human beings, nature, and the sacred. These principles have historically shaped the spatial organization of cities and buildings, producing a distinctive spatial identity within Iranian-Islamic civilization. In this sense, architecture functions not merely as a construction process but as a cultural mechanism for organizing space, generating meaning, and representing collective identity.

However, in recent decades, rapid social, economic, managerial, and technological transformations have led to profound changes in contemporary Iranian architecture. The growing gap between the authentic patterns of Iranian-Islamic architecture and new physical developments has become one of the most critical challenges facing the country's built environment. Factors such as unchecked urbanization, the dominance of economic imperatives over architectural quality, weak physical planning policies, the uncritical importation of foreign models, and a diminishing connection between local knowledge systems and architectural production have resulted in spaces that often lack the necessary identity and cultural coherence. The consequence has been spatial heterogeneity, visual confusion, and a weakening of the sense of place attachment in many urban and architectural settings.

Within this context, the concept of "spatial identity" has emerged as a central theoretical concern in architecture, urban planning, and cultural studies. Spatial identity refers to a set of physical, symbolic, social, and cultural characteristics that give a space distinctiveness, meaning, and legibility, while enabling a meaningful connection between people and their environment. Importantly, spatial identity is not a static condition but a dynamic, continuously reproduced phenomenon shaped by institutional decisions, management patterns, value systems, cultural frameworks, and governance practices. Therefore, the decline or persistence of spatial identity cannot be explained solely by formal or aesthetic features but must be understood as the outcome of interactions among institutional, cultural, social, and managerial mechanisms.

In response to this complexity, the concept of "spatial governance" has gained traction in recent scholarship as a framework for analyzing spatial and physical developments. Spatial governance emphasizes the interaction between decision-making institutions, public policies, social actors, management systems, and cultural structures in shaping space. Unlike traditional urban management approaches that focus on technical controls and physical regulations, spatial governance is a multi-level, collaborative, and interpretive process in which meaning, culture, power, politics, and social participation all play a role in the production and reproduction of space. Despite the growing importance of spatial governance, a review of the Iranian research literature reveals a significant gap: most studies on Iranian-Islamic architecture have concentrated on historical, physical, and aesthetic dimensions, while research on governance has largely been framed within urban management or public policy discourse, with limited integration with architectural studies. This gap has hindered a comprehensive understanding of how spatial governance affects the reproduction of contemporary Iranian-Islamic architectural identity. Against this backdrop, the study aimed to reread the components of spatial governance in contemporary Iranian-Islamic architecture and to articulate an interpretive framework for the reproduction of spatial identity. Using a qualitative, interpretive approach based on semi-structured interviews with 23 professors and experts in architecture, urban planning, art, and governance, the research revealed that spatial identity in contemporary Iranian architecture cannot be understood solely at the level of form, aesthetics, or design techniques. Rather, it is shaped within a network of institutional, cultural, social, and political relationships that can best be understood through the lens of spatial governance.

The findings show that spatial governance in contemporary Iranian-Islamic architecture operates as a multi-layered, interconnected structure comprising five main dimensions: cultural-identity, managerial-institutional, social-participatory, aesthetic-physical, and eco-oriented components. Among these, the cultural-identity dimension serves as the foundational layer that guides the others. Any weakness in transmitting or reinterpreting this layer, in turn, weakens the institutional, social, and physical quality of space.

One of the most fundamental challenges identified lies not merely at the design level but within the governance system of space production itself. Fragmented decision-making institutions, a lack of policy coherence, the dominance of economic over cultural considerations, and weak participatory mechanisms have all contributed to distancing architectural production from identity-based and contextual supports. At a deeper interpretive level, the study points to a condition of "semantic fragmentation" in contemporary Iranian-Islamic architecture, characterized by a systematic discontinuity between historical-cultural values and modern spatial production patterns. This rupture reduces identity representation in many contemporary projects to superficial formal and symbolic gestures, disconnected from the internal logic of Iranian-Islamic architecture.

The resulting interpretive framework indicates that the reproduction of spatial identity depends on synergy among the five main axes of spatial governance. Such synergy is achievable only when the spatial decision-making system shifts from a fragmented, project-oriented approach to an integrated, interdisciplinary, context-sensitive one. In this framework, policy-making institutions, universities, experts, and the community of space users all play interactive and networked roles.

From a practical standpoint, the findings suggest several essential policy and institutional measures: strengthening coherence among space-production institutions; reinforcing social participation mechanisms in spatial design and planning; institutionalizing attention to cultural, historical, and climatic contexts as a binding principle in architectural policymaking; and reforming architectural education to cultivate a critical understanding of identity, culture, and spatial governance among future architects.

In conclusion, the research demonstrates that the reproduction of spatial identity in contemporary Iranian-Islamic architecture requires a paradigm shift from a design-centric perspective to a governance-oriented one. In this view, architecture is not merely the product of individual creativity but the outcome of a complex system of institutional, cultural, social, and political interactions. Realizing such an approach can facilitate the contemporary renewal of Iranian-Islamic architectural identity in light of global developments, reconnecting the past, present, and future of Iranian architectural space.

بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در معماری ایرانی-اسلامی معاصر: تبیین چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی

مجید احمدپور^۱

ahmadpour7986@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۲۱	معماری ایرانی-اسلامی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های هویتی و تمدنی ایران، در دهه‌های اخیر تحت تأثیر تحولات اجتماعی، اقتصادی و مدیریتی با چالش‌هایی در زمینه تلاطم هویت فضایی مواجه شده است. گسست میان ارزش‌های فرهنگی، اصول معماری بومی و فرآیندهای معاصر تولید فضا، در بسیاری از موارد به تضعیف انسجام هویتی محیط‌های معماری انجامیده است. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در معماری ایرانی-اسلامی معاصر و تبیین چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی انجام شد. این پژوهش از حیث هدف، کاربردی و از منظر رویکرد، کیفی با ماهیت توصیفی-تفسیری است که با استفاده از راهبرد مطالعه موردی انجام شد. جامعه پژوهش شامل اساتید، نخبگان و خبرگان دانشگاهی حوزه‌های معماری، شهرسازی، هنر، حکمرانی و مطالعات فضایی بود که ۲۳ نفر از آنان با روش نمونه‌گیری هدفمند و بر اساس اصل کفایت نظری انتخاب شدند. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته گردآوری و با بهره‌گیری از رویکرد داده‌بنیاد گلیر و تحلیل تفسیری مضامین مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان داد که حکمرانی فضایی در معماری ایرانی-اسلامی معاصر دارای ماهیتی چندبعدی بوده و بازتولید هویت فضایی از تعامل پنج بُعد اصلی شامل مؤلفه‌های فرهنگی-هویتی، مدیریتی-نهادی، اجتماعی-مشارکتی، زیبایی‌شناختی-کالبدی و بوم‌محور تأثیر می‌پذیرد. همچنین، ضعف انسجام نهادی، غلبه منطق اقتصادی بر تصمیم‌گیری فضایی، کاهش مشارکت اجتماعی و فاصله گرفتن از اصول بومی از مهم‌ترین عوامل تضعیف هویت فضایی شناسایی شد. نتایج نشان داد که بازتولید هویت فضایی نیازمند بازتفسیر خلاقانه اصول معماری ایرانی-اسلامی در چارچوب حکمرانی فضایی منسجم است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۲۳	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵	
واژه‌های کلیدی: حکمرانی فضایی، معماری ایرانی-اسلامی، هویت فضایی، بازتولید هویت، معماری معاصر ایران.	

استناد: احمدپور، مجید (۱۴۰۵): بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در معماری ایرانی-اسلامی معاصر: تبیین چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی: پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۱۶، شماره ۲، تابستان، (۱۷-۱).

DOI: /10.22059/jis.2026.416257.1418

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: مجید احمدپور

۱. مقدمه

معماری ایرانی_اسلامی در گستره تاریخی ایران، صرفاً به‌مثابه یک نظام کالبدی یا ساختاری قابل فهم نیست، بلکه بازنمایی پیچیده‌ای از جهان‌بینی، فرهنگ، الگوهای زیست، حافظه تاریخی، زیبایی‌شناسی و مناسبات اجتماعی ایرانیان به شمار می‌رود. در بطن این معماری، مفاهیمی همچون تناسب، درون‌گرایی، سلسله‌مراتب فضایی، پیوستگی با اقلیم، معناگرایی، توجه به حریم و پیوند میان انسان، طبیعت و امر قدسی، ساختار فضایی شهرها و بناها را شکل داده‌اند و به تولید نوعی هویت فضایی متمایز در تمدن ایرانی_اسلامی انجامیده‌اند. در این چارچوب، معماری نه صرفاً به‌عنوان فرایند ساخت، بلکه به‌مثابه سازوکاری فرهنگی برای سازماندهی فضا، تثبیت معنا و بازنمایی هویت جمعی قابل تفسیر است (Norberg-Schulz, 1980). با وجود چنین پیشینه‌ای، تحولات شتابان اجتماعی، اقتصادی، مدیریتی و فناورانه در دهه‌های اخیر، معماری معاصر ایران را با دگرگونی‌های عمیقی مواجه ساخته است؛ به‌گونه‌ای که در بسیاری از موارد، گسست میان الگوهای اصیل معماری ایرانی_اسلامی و تولیدات کالبدی جدید به یکی از مهم‌ترین چالش‌های فضای زیستی کشور تبدیل شده است. رشد بی‌رویه شهرنشینی، سلطه منطق اقتصادی بر فرایندهای ساخت‌وساز، ضعف نظام سیاست‌گذاری کالبدی، تأثیرپذیری از الگوهای وارداتی و کاهش پیوند میان نظام‌های معرفتی بومی و تولید معماری، سبب شده است که بسیاری از فضاهای معماری معاصر، واجد انسجام هویتی و فرهنگی لازم نباشند. پیامد این وضعیت، ظهور نوعی ناهمگونی فضایی، آشفتگی بصری و تضعیف احساس تعلق مکانی در بخش‌هایی از محیط‌های شهری و معماری ایران بوده است (Relph, 1976). در چنین بستری، مفهوم «هویت فضایی» به یکی از مهم‌ترین مباحث نظری در حوزه معماری، شهرسازی و مطالعات فرهنگی بدل شده است. هویت فضایی به مجموعه‌ای از ویژگی‌های کالبدی، نمادین، اجتماعی و فرهنگی اشاره دارد که سبب تمایز، معنا و قابلیت ادراک یک فضا می‌شود و امکان برقراری پیوند میان انسان و محیط را فراهم می‌آورد (Lynch, 1960).

هویت فضایی نه یک وضعیت ایستا، بلکه فرایندی پویا و بازتولیدشونده است که تحت تأثیر تصمیم‌گیری‌های نهادی، الگوهای مدیریتی، نظام‌های ارزش‌گذاری، ساختارهای فرهنگی و شیوه‌های حکمرانی قرار می‌گیرد. این منظر، افول یا تداوم هویت فضایی را نمی‌توان صرفاً با ارجاع به فرم‌های معماری یا ویژگی‌های زیبایی‌شناختی توضیح داد، بلکه باید آن را محصول تعامل میان مجموعه‌ای از سازوکارهای نهادی، فرهنگی، مدیریتی و اجتماعی دانست (Carmona, 2019).

در دهه‌های اخیر، مفهوم حکمرانی فضایی^۱ به‌عنوان یکی از رویکردهای نوین در تحلیل تحولات فضایی و کالبدی مطرح شده است. حکمرانی فضایی بر نحوه تعامل میان نهادهای تصمیم‌گیر، سیاست‌های عمومی، بازیگران اجتماعی، نظام‌های مدیریتی و ساختارهای فرهنگی در شکل‌دهی به فضا تأکید دارد (Healey, 2006). برخلاف رویکردهای سنتی مدیریت شهری که غالباً بر کنترل‌های فنی و ضوابط کالبدی تمرکز دارند، حکمرانی فضایی فرایندی چندسطحی، مشارکتی و تفسیری است که در آن معنا، فرهنگ، قدرت، سیاست و مشارکت اجتماعی در تولید و بازتولید فضا دخیل‌اند. در این معنا، کیفیت معماری و هویت فضایی صرفاً پیامد خلاقیت معمارانه نیست، بلکه برآیندی از نظام‌های تصمیم‌سازی، سیاست‌گذاری، تنظیم‌گری، مشارکت ذی‌نفعان و الگوهای حکمرانی است (Davoudi et al, 2008).

با وجود اهمیت فزاینده حکمرانی فضایی در مطالعات معاصر، بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که در ایران، بخش عمده مطالعات معماری ایرانی_اسلامی عمدتاً بر ابعاد تاریخی، کالبدی، زیبایی‌شناختی و گونه‌شناختی متمرکز بوده‌اند و کمتر به نقش سازوکارهای حکمرانی در بازتولید یا تضعیف هویت فضایی پرداخته‌اند. از سوی دیگر، پژوهش‌های حوزه حکمرانی نیز غالباً در بستر مدیریت شهری، سیاست‌گذاری عمومی یا توسعه منطقه‌ای صورت گرفته و ارتباط آن با معماری ایرانی_اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این خلأ پژوهشی سبب شده است که فهمی یکپارچه از

چگونگی اثرگذاری مؤلفه‌های حکمرانی فضایی بر بازتولید هویت معماری ایرانی_اسلامی معاصر همچنان محدود باقی بماند (Albrechts, 2013).

این در حالی است که شرایط کنونی معماری ایران بیش از هر زمان دیگری نیازمند بازاندیشی در الگوهای تولید فضا و احیای ظرفیت‌های هویتی معماری ایرانی_اسلامی است. تداوم روندهای تقلیدی، گسترش الگوهای فرامکانی، تقلیل معماری به منطق اقتصادی ساخت‌وساز و ضعف هماهنگی میان نهادهای سیاست‌گذار، می‌تواند به فرسایش تدریجی سرمایه‌های فرهنگی و هویتی معماری کشور منجر شود. در مقابل، بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی این امکان را فراهم می‌آورد که فهمی عمیق‌تر از سازوکارهای مؤثر بر کیفیت فضایی و تداوم هویت معماری حاصل شود و زمینه برای بازتعریف سیاست‌ها، الگوهای تصمیم‌گیری و رویکردهای طراحی فراهم آید (UNESCO, 2011).

اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر از چند منظر قابل تبیین است. نخست، از منظر نظری، پژوهش حاضر در پی پر کردن شکاف میان ادبیات معماری ایرانی_اسلامی و مطالعات حکمرانی فضایی است و تلاش دارد از رهگذر یک رویکرد تفسیری، چارچوبی مفهومی برای فهم تعامل میان مؤلفه‌های حکمرانی و بازتولید هویت فضایی ارائه دهد. دوم، از منظر کاربردی، یافته‌های پژوهش می‌تواند در تدوین سیاست‌ها، برنامه‌های توسعه شهری، ضوابط معماری و نظام تصمیم‌سازی حوزه ساخت‌وساز مورد استفاده نهادهای متولی قرار گیرد. سوم، از منظر فرهنگی، بازاندیشی در کیفیت حکمرانی فضایی می‌تواند به حفظ پیوستگی تاریخی-فرهنگی معماری ایران و تقویت حس تعلق مکانی در محیط‌های زیستی معاصر کمک کند.

بر همین اساس، هدف اصلی پژوهش حاضر، بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر و تبیین چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی است. در این راستا، پژوهش با بهره‌گیری از رویکردی کیفی و تفسیری، تلاش می‌کند از خلال تجربه‌ها، ادراکات و تفسیرهای نخبگان و متخصصان، ابعاد و مؤلفه‌های مؤثر بر حکمرانی فضایی در معماری معاصر ایران را شناسایی و تبیین کند. بر این مبنا، پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به سؤالات زیر است:

۱. مؤلفه‌های مؤثر بر حکمرانی فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر کدام‌اند؟
۲. حکمرانی فضایی چگونه بر بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر اثرگذار است؟
۳. چارچوب تفسیری بازتولید هویت فضایی در بستر حکمرانی فضایی معماری ایرانی_اسلامی معاصر دارای چه ابعاد و مؤلفه‌هایی است؟

۲. مبانی نظری و چارچوب مفهومی پژوهش

معماری ایرانی_اسلامی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نمادهای تمدنی و فرهنگی ایران، صرفاً مجموعه‌ای از فرم‌ها، عناصر کالبدی یا تکنیک‌های ساخت محسوب نمی‌شود، بلکه بازنمایی نظامی از معنا، فرهنگ، جهان‌بینی و سازمان اجتماعی است که در بستر تاریخی ایران شکل گرفته و تکامل یافته است. در این سنت معماری، فضا دارای ماهیتی فراتر از عملکرد فیزیکی بوده و در پیوندی عمیق با ارزش‌های فرهنگی، زیباشناختی، دینی و اجتماعی معنا می‌یابد. بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که معماری ایرانی_اسلامی مبتنی بر اصولی همچون وحدت در عین کثرت، نظم هندسی، درون‌گرایی، سلسله‌مراتب فضایی، رعایت حریمیت، پیوند با طبیعت و معناگرایی است که در کنار یکدیگر، هویت فضایی متمایزی را در محیط‌های ساخته‌شده ایرانی شکل داده‌اند (Nasr, 1987).

از منظر نظری، معماری ایرانی_اسلامی را می‌توان نوعی نظام فرهنگی-فضایی تلقی کرد که در آن عناصر کالبدی با ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی درهم‌تنیده‌اند. در این نظام، معماری صرفاً به خلق یک بنا محدود نمی‌شود، بلکه در مقام بازنمایی هویت تاریخی و اجتماعی جامعه عمل می‌کند. به بیان دیگر، ساختار فضایی در معماری ایرانی_اسلامی نه

صرفاً محصول ذوق معمارانه، بلکه نتیجه انباشت تاریخی الگوهای زیستی، نظام‌های ارزشی و شیوه‌های حکمرانی فرهنگی و اجتماعی است. از این رو، هرگونه گسست در پیوند میان ارزش‌های فرهنگی و الگوهای تولید فضا می‌تواند به تضعیف انسجام هویتی معماری منجر شود (Bianca, 2000).

در دهه‌های اخیر، معماری معاصر ایران تحت تأثیر تحولات جهانی، رشد شهرنشینی، فشارهای اقتصادی، توسعه فناوری‌های ساختمانی، تغییر سبک زندگی و نفوذ الگوهای بین‌المللی ساخت‌وساز، با تغییرات گسترده‌ای مواجه شده است. هرچند بخشی از این تحولات در راستای پاسخگویی به نیازهای جدید جامعه قابل تبیین است، اما در بسیاری از موارد، کاهش پیوند میان زمینه فرهنگی و فرایند تولید معماری موجب نوعی گسست هویتی در فضاهای معماری شده است. ظهور فضاهای فاقد تعلق فرهنگی، تضعیف خوانایی محیطی، آشفتگی بصری و کاهش انسجام کالبدی از جمله پیامدهایی است که در بخش‌هایی از محیط‌های معماری و شهری معاصر ایران مشاهده می‌شود (Madanipour, 2003).

در این میان، مفهوم «هویت فضایی» به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم نظری در مطالعات معماری و شهرسازی مطرح شده است. هویت فضایی به مجموعه ویژگی‌هایی اطلاق می‌شود که موجب تمایز، خوانایی، معناپذیری و احساس تعلق به یک محیط می‌شود و رابطه‌ای ذهنی، اجتماعی و فرهنگی میان انسان و فضا برقرار می‌سازد (Lynch, 1960). هویت فضایی واجد ابعاد عینی و ذهنی است؛ به گونه‌ای که هم عناصر کالبدی و هم تجربه انسانی در شکل‌گیری آن نقش دارند. از منظر پدیدارشناسی مکان، هویت فضایی زمانی شکل می‌گیرد که فضا بتواند تجربه‌ای از تعلق، معنا، خاطره و امنیت روانی برای کاربران خود ایجاد کند (Norberg-Schulz, 1980).

در همین راستا، ادوارد رلف معتقد است که بحران هویت فضایی در محیط‌های معاصر عمدتاً ناشی از فرایندهای استانداردسازی و از بین رفتن ویژگی‌های منحصر به فرد مکان‌هاست؛ فرایندی که منجر به «بی‌مکانی» شده و پیوند میان انسان و محیط را تضعیف می‌کند (Relph, 1976).

این دیدگاه در تحلیل وضعیت معماری معاصر ایران اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا بخشی از ساخت‌وسازهای جدید، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، از الگوهای تقلیدی و فاقد پیوند با زمینه‌های فرهنگی و اقلیمی بومی تأثیر پذیرفته‌اند که این امر می‌تواند موجب کاهش کیفیت هویتی فضا شود (Carmona, 2019).

در پاسخ به چنین چالش‌هایی، مفهوم «حکمرانی فضایی» در ادبیات معاصر برنامه‌ریزی و مطالعات فضایی اهمیت روزافزونی یافته است. حکمرانی فضایی به نحوه تعامل میان نهادهای عمومی، بخش خصوصی، جامعه مدنی، سیاست‌گذاران، متخصصان و شهروندان در فرآیند شکل‌دهی، مدیریت و بازتولید فضا اشاره دارد (Healey, 2006). برخلاف رویکردهای سنتی مدیریت فضایی که بیشتر بر کنترل اداری و ضوابط کالبدی تمرکز دارند، حکمرانی فضایی ماهیتی چندبعدی، شبکه‌ای و مشارکتی داشته و بر تعامل بازیگران مختلف در فرایند تصمیم‌گیری تأکید می‌کند (Davoudi et al., 2008).

از منظر نظریه حکمرانی، کیفیت محیط ساخته‌شده تابعی از کیفیت نظام‌های تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری است. در این رویکرد، فضا محصول روابط نهادی، فرآیندهای تنظیم‌گری، سازوکارهای مشارکت، ارزش‌های فرهنگی و نظام‌های مدیریتی تلقی می‌شود. بنابراین، معماری را نمی‌توان صرفاً نتیجه طراحی معمار دانست، بلکه باید آن را پیامد شبکه‌ای از تصمیم‌های نهادی و اجتماعی قلمداد کرد که در قالب سیاست‌ها، مقررات، الگوهای سرمایه‌گذاری، ترجیحات فرهنگی و فرآیندهای اجرایی بروز می‌یابد (Jessop et al., 2008).

در همین زمینه، نظریه «تولید اجتماعی فضا» هانری لوفور، فهم عمیق‌تری از رابطه میان قدرت، سیاست و محیط ساخته‌شده ارائه می‌دهد. لوفور استدلال می‌کند که فضا امری خنثی و صرفاً فیزیکی نیست، بلکه در بستر مناسبات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تولید می‌شود و بازتابی از ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی است (Lefebvre, 1991).

از این منظر، آنچه در سیمای معماری معاصر شهرها مشاهده می‌شود، صرفاً محصول انتخاب‌های طراحی نیست، بلکه بازنمایی نوع حکمرانی فضایی، کیفیت سیاست‌گذاری و میزان انسجام میان ارزش‌های فرهنگی و فرآیندهای تصمیم‌سازی است. علاوه بر این، رویکرد برنامه‌ریزی مشارکتی نیز بر ضرورت تعامل میان ذی‌نفعان، متخصصان و نهادهای مختلف در تصمیم‌گیری‌های فضایی تأکید دارد. بر اساس این رویکرد، کیفیت و پایداری محیط‌های معماری زمانی ارتقا می‌یابد که فرآیندهای طراحی و تصمیم‌گیری صرفاً در انحصار ساختارهای فنی نبوده و از مشارکت اجتماعی و فهم فرهنگی مکان بهره‌مند شوند (Healey, 1997).

در حوزه معماری ایرانی-اسلامی، چنین نگرشی می‌تواند بستری برای بازتعریف رابطه میان سنت و معاصریت فراهم سازد؛ به گونه‌ای که ضمن حفظ عناصر هویتی و فرهنگی، پاسخگویی به نیازهای جدید جامعه نیز امکان‌پذیر باشد. بررسی مبانی نظری نشان می‌دهد که بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی-اسلامی معاصر، پدیده‌ای تک‌عاملی نیست، بلکه از تعامل مجموعه‌ای از مؤلفه‌های فرهنگی-هویتی، نهادی-مدیریتی، اجتماعی-مشارکتی، اقتصادی، زیبایی‌شناختی و اقلیمی تأثیر می‌پذیرد. باین‌حال، در ادبیات موجود، رابطه میان این مؤلفه‌ها در بستر حکمرانی فضایی معماری ایران کمتر به صورت تفسیری و نظام‌مند بررسی شده است. از این رو، پژوهش حاضر تلاش دارد از خلال فهم ادراکات، تجربه‌ها و تفسیرهای متخصصان، چارچوبی تفسیری برای تبیین این روابط ارائه کند.

بر این اساس، چارچوب مفهومی اولیه پژوهش بر این مبنا استوار است که «حکمرانی فضایی» از طریق مجموعه‌ای از مؤلفه‌های فرهنگی-هویتی، مدیریتی-نهادی، اجتماعی-مشارکتی، زیبایی‌شناختی و بوم‌محور بر «بازتولید هویت فضایی» در معماری ایرانی-اسلامی معاصر اثرگذار است. با توجه به ماهیت کیفی و داده‌بنیاد پژوهش حاضر، این چارچوب نه یک مدل از پیش تعیین‌شده، بلکه ساختاری اولیه برای هدایت فهم مسئله تلقی می‌شود که در فرآیند تحلیل مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با خبرگان، قابلیت بازاندیشی، بازتفسیر و بازساخت مفهومی خواهد داشت.

۳. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که موضوع هویت فضایی، معماری ایرانی-اسلامی و حکمرانی فضایی هرچند به صورت مجزا مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند، اما مطالعاتی که این سه حوزه را در قالب یک چارچوب تفسیری و با رویکرد کیفی به صورت یکپارچه تحلیل کرده باشند، محدود است. در ادامه، برخی از مهم‌ترین پژوهش‌های داخلی و خارجی مرتبط با موضوع حاضر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در یکی از پژوهش‌های خارجی، علی مدنی‌پور در کتاب «فضاهای عمومی و خصوصی شهر» به تحلیل رابطه میان سازمان فضایی، هویت شهری و تجربه زیسته کاربران فضا پرداخته است. این پژوهش با رویکردی نظری-تحلیلی نشان می‌دهد که کیفیت فضاهای شهری و معماری، صرفاً محصول مداخلات کالبدی نیست، بلکه تحت تأثیر روابط نهادی، ساختارهای اجتماعی و الگوهای تصمیم‌گیری قرار دارد. نتایج این پژوهش بر اهمیت درک چندبعدی فضا و نقش سیاست‌گذاری و مدیریت در کیفیت محیط‌های معماری تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که ضعف در انسجام نهادی می‌تواند به تضعیف هویت محیطی منجر شود (Madanipour, 2003). اگرچه این پژوهش سهم مهمی در تبیین ارتباط میان فضا و ساختارهای مدیریتی دارد، اما تمرکز آن بر معماری ایرانی-اسلامی و حکمرانی فضایی در بستر فرهنگی ایران محدود بوده است.

در پژوهشی دیگر، پتسی هیلی در چارچوب نظریه برنامه‌ریزی مشارکتی، نقش حکمرانی، مشارکت ذی‌نفعان و تصمیم‌گیری شبکه‌ای در شکل‌دهی به محیط‌های فضایی را بررسی کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که کیفیت فضاهای معماری و شهری زمانی ارتقا می‌یابد که فرآیندهای تصمیم‌گیری فضایی مبتنی بر مشارکت، گفت‌وگو و تعامل میان نهادهای رسمی، متخصصان و شهروندان باشد (Healey, 2006). این مطالعه، اگرچه بنیان نظری مهمی

برای فهم حکمرانی فضایی فراهم می‌سازد، اما بیشتر در حوزه برنامه‌ریزی فضایی و مدیریت شهری متمرکز بوده و به بازتولید هویت معماری ایرانی_اسلامی نپرداخته است.

در میان پژوهش‌های داخلی، پژوهش سیدحسین بحرینی با عنوان «هویت شهری و کیفیت محیط در فضاهای معاصر ایران» به تحلیل عوامل مؤثر بر کاهش کیفیت هویتی در محیط‌های شهری ایران پرداخته است. نتایج این مطالعه نشان داد که توسعه نامتوازن شهری، ضعف توجه به بستر فرهنگی، غلبه منطق اقتصادی بر طراحی و نبود انسجام نهادی، از مهم‌ترین عوامل تضعیف هویت فضایی در محیط‌های شهری ایران هستند (بحرینی، ۱۳۹۴). این پژوهش هرچند به مؤلفه‌های مؤثر بر هویت فضایی اشاره دارد، اما نسبت میان این عوامل و سازوکارهای حکمرانی فضایی در معماری ایرانی_اسلامی را به‌طور مشخص واکاوی نکرده است.

همچنین پژوهشی از محمدمنصور فلامکی در حوزه معماری ایرانی_اسلامی بر اهمیت تداوم تاریخی، پیوستگی فرهنگی و بازخوانی اصول هویت‌ساز معماری ایران تأکید دارد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که حفظ هویت معماری ایرانی در دوران معاصر، مستلزم بازتعریف خلاقانه اصول سنتی متناسب با نیازهای جدید جامعه است و صرف تقلید فرمی از عناصر سنتی، نمی‌تواند به بازتولید هویت اصیل معماری منجر شود (فلامکی، ۱۳۸۷). با وجود اهمیت این دیدگاه، مطالعه مذکور بیشتر بر مباحث نظری معماری متمرکز بوده و سازوکارهای نهادی و مدیریتی مؤثر بر بازتولید هویت فضایی را بررسی نکرده است.

جمع‌بندی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که اگرچه مطالعات متعددی به موضوعاتی همچون هویت فضایی، معماری ایرانی_اسلامی، کیفیت محیط و حکمرانی شهری پرداخته‌اند، اما اغلب این پژوهش‌ها به‌صورت بخشی و منفک انجام شده‌اند. برخی مطالعات بر ابعاد کالبدی و زیبایی‌شناختی معماری متمرکز بوده‌اند، برخی بر کیفیت محیط و هویت فضایی تأکید داشته‌اند و گروهی دیگر حکمرانی و سیاست‌گذاری فضایی را در بستر برنامه‌ریزی شهری بررسی کرده‌اند. باین‌حال، خلأ اصلی در ادبیات موجود، نبود پژوهشی است که به‌صورت یکپارچه و با رویکردی تفسیری_کیفی، رابطه میان مؤلفه‌های حکمرانی فضایی و بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر ایران را تبیین کند. افزون بر این، بخش قابل توجهی از پژوهش‌های پیشین مبتنی بر رویکردهای کمی یا تحلیل‌های نظری بوده‌اند و کمتر از ظرفیت تحلیل‌های کیفی مبتنی بر تجربه‌ها، ادراکات و تفسیرهای خبرگان بهره گرفته‌اند. ازاین‌رو، پژوهش حاضر تلاش می‌کند با بهره‌گیری از رویکرد کیفی، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و تحلیل داده‌بنیاد گلیر، این خلأ علمی را پوشش داده و چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر ارائه کند.

۴. روش پژوهش

پژوهش حاضر از حیث هدف، کاربردی و از منظر رویکرد، کیفی با ماهیت توصیفی_تفسیری است که با هدف بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر و تبیین چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی انجام شده است. راهبرد پژوهش بر مطالعه موردی استوار بوده و به‌منظور دستیابی به فهمی عمیق از ابعاد مسئله، از رویکرد کیفی مبتنی بر ادراکات، تجارب و تفسیرهای خبرگان بهره گرفته شد. جامعه پژوهش شامل اساتید، نخبگان و خبرگان دانشگاهی حوزه‌های معماری، شهرسازی، هنر، حکمرانی، خط‌مشی‌گذاری و مطالعات فضایی بود که با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند و بر اساس اصل کفایت نظری، تعداد ۲۳ نفر از آنان به‌عنوان مشارکت‌کنندگان پژوهش انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بود که با طراحی سؤالات باز و اکتشافی، امکان فهم عمیق دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان درباره ابعاد حکمرانی فضایی و نحوه بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر را فراهم ساخت.

تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از رویکرد داده‌بنیاد^۱ گلیر و با تأکید بر فهم تفسیری داده‌ها انجام شد. در این پژوهش، برخلاف رویکردهای کدگذاری ساخت‌یافته، تحلیل داده‌ها مبتنی بر فرایند توصیف، مقایسه مستمر، تفسیر مضامین معنایی و کشف روابط مفهومی میان داده‌ها صورت گرفت تا الگوهای مؤثر بر حکمرانی فضایی و بازتولید هویت فضایی آشکار شود. همچنین، به‌منظور اعتبارسنجی یافته‌ها و ارتقای قابلیت اعتماد پژوهش، از معیارهای متداول پژوهش‌های کیفی شامل بازبینی مشارکت‌کنندگان^۲، بررسی توسط خبرگان و همتایان علمی^۳، مقایسه مستمر داده‌ها و کفایت تفسیری استفاده شد تا اطمینان لازم از دقت، انسجام و قابلیت اتکای یافته‌ها حاصل شود.

به‌منظور افزایش غنای تفسیری یافته‌ها و انطباق مضامین استخراج‌شده با مصادیق عینی معماری معاصر ایران، در فرایند تحلیل داده‌ها، برخی از آثار شاخص معماری معاصر شامل کتابخانه ملی ایران، پل طبیعت تهران، پردیس سینمایی ملت و مجموعه ایران‌مال نیز به‌عنوان نمونه‌های مرجع به‌صورت کیفی و تطبیقی مورد توجه قرار گرفتند. این نمونه‌ها به دلیل برخورداری از ویژگی‌های متفاوت در زمینه هویت فضایی، کیفیت کالبدی، ارتباط با زمینه فرهنگی و شیوه‌های شکل‌گیری و مدیریت پروژه انتخاب شدند. بنابراین، تفسیرهای ارائه‌شده در این پژوهش صرفاً مبتنی بر دیدگاه‌های صاحب‌ه‌شوندگان نیست، بلکه با مشاهدات و تحلیل تطبیقی این نمونه‌های شاخص نیز انطباق داده شده است؛ از این‌رو، توصیف‌های مطرح‌شده درباره مؤلفه‌های حکمرانی فضایی و بازتولید هویت فضایی، برآیندی از تلفیق داده‌های حاصل از صاحب‌ه‌های خبرگان و بررسی تفسیری این نمونه‌های معماری است.

۵. یافته‌های پژوهش

به‌منظور بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در معماری ایرانی-اسلامی معاصر و تبیین چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی، داده‌های پژوهش از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۲۳ نفر از اساتید، نخبگان و خبرگان دانشگاهی گردآوری شد. مشارکت‌کنندگان پژوهش با بهره‌گیری از نمونه‌گیری هدفمند و بر اساس اصل کفایت نظری انتخاب شدند تا تنوع لازم از حیث تخصص، تجربه و حوزه فعالیت علمی فراهم شود. ترکیب مشارکت‌کنندگان شامل اساتید و متخصصان حوزه‌های معماری، شهرسازی، هنر، برنامه‌ریزی فضایی، حکمرانی، خط‌مشی‌گذاری عمومی و مطالعات فرهنگی بود که همگی دارای سابقه علمی، پژوهشی یا اجرایی مرتبط با موضوع معماری و فضا بودند. یافته‌های حاصل از تحلیل تفسیری مصاحبه‌ها نشان داد که از منظر خبرگان، بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی-اسلامی معاصر، پدیده‌ای چندبعدی و برآمده از تعامل شبکه‌ای مؤلفه‌های فرهنگی، نهادی، مدیریتی، اجتماعی و زیبایی‌شناختی است. تحلیل روایت‌ها و تفسیرهای مشارکت‌کنندگان نشان داد که هویت فضایی نه صرفاً پیامد تقلید فرمی از عناصر سنتی معماری، بلکه محصول کیفیت حکمرانی فضایی و نحوه تعامل میان ساختارهای تصمیم‌ساز، ارزش‌های فرهنگی و فرایندهای طراحی و اجراست. در نخستین لایه تحلیلی، «مؤلفه‌های فرهنگی-هویتی» به‌عنوان بنیادی‌ترین بعد مؤثر بر بازتولید هویت فضایی شناسایی شد. بخش عمده‌ای از مشارکت‌کنندگان بر این باور بودند که تضعیف پیوند میان نظام ارزشی جامعه ایرانی و فرایند تولید معماری، یکی از علل اصلی بحران هویت در معماری معاصر است. از منظر آنان، مؤلفه‌هایی همچون تداوم تاریخی، توجه به حافظه جمعی، حفظ معناگرایی فضایی، درک بومی از مکان و بازتفسیر خلاقانه عناصر معماری ایرانی-اسلامی، نقش اساسی در حفظ هویت فضایی دارند. یکی از مشارکت‌کنندگان بیان داشت: «مشکل معماری امروز ایران این نیست که فرم سنتی ندارد؛ مشکل این است که رابطه‌اش با جهان‌بینی و فرهنگ ایرانی ضعیف شده است.»

1. Grounded Theory
2. Member Check
3. Peer Review

جدول ۱. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و تخصصی مشارکت‌کنندگان پژوهش

فراوانی	طبقه‌بندی	متغیر
۸	معماری	رشته تخصصی
۵	شهرسازی و برنامه‌ریزی فضایی	
۳	هنر و مطالعات فرهنگی	
۴	حکمرانی، سیاست‌گذاری و خط‌مشی‌گذاری	
۳	مدیریت پروژه و ساخت	
۵	استادتمام	مرتبه علمی
۸	دانشیار	
۷	استادیار	
۳	پژوهشگر خبره	
۶	۱۵-۱۰ سال	سابقه فعالیت علمی/اجرایی
۹	۲۰-۱۵ سال	
۸	بیش از ۲۰ سال	

در بعد دوم، «مؤلفه‌های مدیریتی-نهادی» به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین ابعاد حکمرانی فضایی شناخته شد. بسیاری از خبرگان بر ضعف هماهنگی میان نهادهای تصمیم‌گیر، نبود سیاست‌های منسجم معماری، تعدد مراکز مقررات‌گذاری و غلبه نگاه اقتصادی بر نظام ساخت‌وساز تأکید داشتند. یافته‌ها نشان داد که فقدان یک نظام حکمرانی منسجم موجب شده است تصمیم‌های فضایی عمدتاً کوتاه‌مدت، منفعت‌محور و فاقد پیوست فرهنگی اتخاذ شوند. به باور مشارکت‌کنندگان، نبود ارتباط مؤثر میان دانشگاه، نهادهای اجرایی و سیاست‌گذاران نیز به تشدید این مسئله انجامیده است. در بعد سوم، «مؤلفه‌های اجتماعی-مشارکتی» به‌عنوان یکی از عناصر مغفول‌مانده حکمرانی فضایی شناسایی شد. مشارکت‌کنندگان معتقد بودند که فرآیند تولید معماری در ایران غالباً مبتنی بر تصمیم‌گیری‌های متمرکز و تکنوکراتیک است و نقش کاربران، جامعه محلی و ذی‌نفعان در شکل‌گیری فضا کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد. بر اساس روایت خبرگان، فقدان گفت‌وگوی اجتماعی درباره کیفیت محیط ساخته‌شده، موجب فاصله میان فضاها و معماری و نیازهای واقعی جامعه شده است. در بعد چهارم، «مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی و کالبدی» مورد توجه قرار گرفت. خبرگان تأکید داشتند که هویت فضایی در معماری ایرانی-اسلامی صرفاً به استفاده نمادین از قوس، گنبد یا تزئینات سنتی محدود نمی‌شود، بلکه نیازمند درک عمیق از اصول فضاسازی، تناسبات، سلسله‌مراتب، حریمیت، اقلیم‌گرایی و پیوند میان درون و بیرون است. از دیدگاه آنان، معماری معاصر ایران در بسیاری از موارد دچار نوعی «سطحی‌سازی هویت» شده و عناصر سنتی صرفاً به‌صورت تزئینی بازتولید می‌شوند. همچنین «مؤلفه‌های بوم‌محور و اقلیمی» به‌عنوان یکی از مضامین کلیدی استخراج شد. بسیاری از مشارکت‌کنندگان بر این نکته تأکید داشتند که معماری ایرانی-اسلامی تاریخی همواره در پیوند با اقلیم، مصالح بومی و ویژگی‌های محیطی شکل گرفته است، اما در معماری معاصر، این پیوند در بسیاری از مناطق تضعیف شده و الگوهای یکسان‌سازی فضایی گسترش یافته است.

جدول ۲. مضامین و مؤلفه‌های تفسیری استخراج‌شده از مصاحبه‌ها

تفسیر تحلیلی	مؤلفه‌های اصلی	بُعد تفسیری
بازتولید هویت فضایی مستلزم پیوند با نظام ارزشی و فرهنگی جامعه است	حافظه تاریخی، معناگرایی، هویت ایرانی-اسلامی، تعلق مکانی	فرهنگی-هویتی
کیفیت معماری تابع کیفیت نظام حکمرانی فضایی است	سیاست‌گذاری فضایی، انسجام نهادی، مقررات معماری، حکمرانی چندسطحی	مدیریتی-نهادی
معماری هویت‌مند بدون مشارکت اجتماعی پایدار نیست	مشارکت ذی‌نفعان، گفت‌وگوی اجتماعی، نیازهای کاربران	اجتماعی-مشارکتی
هویت فضایی نیازمند فهم عمیق اصول معماری ایرانی است	تناسب، سلسله‌مراتب فضایی، اقلیم‌گرایی، حریمیت	زیبایی‌شناختی-کالبدی
زمینه محیطی در بازتولید هویت فضایی تعیین‌کننده است	مصالح بومی، اقلیم، زمینه‌گرایی	بوم‌محور

تحلیل تطبیقی نمونه‌های منتخب معماری معاصر ایران در پرتو مؤلفه‌های حکمرانی فضایی :

به‌منظور افزایش قابلیت تفسیر یافته‌های کیفی و تطبیق مضامین استخراج‌شده با واقعیت‌های کالبدی، سه نمونه از پروژه‌های شاخص معماری معاصر ایران که هر یک نماینده رویکردی متفاوت در مواجهه با هویت فضایی هستند، به‌صورت تحلیل ثانویه مورد بررسی قرار گرفتند. انتخاب این نمونه‌ها بر اساس میزان شناخته‌شدگی، تنوع رویکرد طراحی، دسترسی به مستندات معماری و ارتباط آنها با مؤلفه‌های استخراج‌شده از مصاحبه‌های خبرگان صورت گرفت. هدف از این تحلیل، تعمیم آماری نبوده، بلکه غنابخشی به تفسیر یافته‌های کیفی و نشان دادن نمود عینی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در پروژه‌های واقعی معماری ایران است.

جدول ۳. تحلیل تطبیقی نمونه‌های منتخب معماری معاصر ایران

نمونه معماری	ویژگی‌های هویتی	وضعیت حکمرانی فضایی	ارزیابی
کتابخانه ملی ایران	بهره‌گیری از هندسه ایرانی، سلسله‌مراتب فضایی، استفاده از نور طبیعی و محورهای حرکتی	هماهنگی میان طراحی، عملکرد و ارزش‌های فرهنگی	مطلوب
پردیس سینمایی ملت	کیفیت مناسب فضاهای عمومی و ارتباط با فضای شهری، اما استفاده محدود از عناصر هویت ایرانی	مشارکت مناسب در طراحی شهری ولی غلبه رویکرد عملکردی	متوسط
برج‌های مسکونی متعارف تهران (نمونه‌های انبوه‌سازی)	فقدان هویت بومی، یکنواختی کالبدی، ضعف ارتباط با اقلیم و فرهنگ	غلبه منطق اقتصادی و سرمایه‌گذاری بر کیفیت فضایی	ضعیف

مطالعه تطبیقی نمونه‌های منتخب نشان می‌دهد که میزان تحقق هویت فضایی ارتباط مستقیمی با کیفیت حکمرانی فضایی دارد. در پروژه‌هایی نظیر کتابخانه ملی ایران، هماهنگی میان نهادهای تصمیم‌گیر، توجه به بستر فرهنگی و استفاده از اصول فضا‌سازی ایرانی موجب شکل‌گیری محیطی با خوانایی و هویت بیشتر شده است. در مقابل، در بخش قابل توجهی از پروژه‌های انبوه‌سازی شهری، غلبه ملاحظات اقتصادی و ضعف انسجام نهادی موجب کاهش کیفیت فضایی و فاصله گرفتن از مؤلفه‌های هویت ایرانی-اسلامی شده است. این یافته‌ها با مضامین استخراج‌شده از مصاحبه‌های خبرگان همخوانی قابل توجهی دارند و نشان می‌دهند که حکمرانی فضایی صرفاً یک مفهوم نظری نیست، بلکه در کیفیت نهایی آثار معماری نیز بازتاب می‌یابد.

جدول ۴. تطبیق یافته‌های مصاحبه با شواهد کالبدی

مؤلفه استخراج شده	شاهد کالبدی مشاهده شده	نتیجه
هویت فرهنگی	حضور هندسه ایرانی در کتابخانه ملی	تقویت حس تعلق
مشارکت اجتماعی	طراحی فضاهای عمومی در پردیس ملت	افزایش تعامل اجتماعی
اقلیم‌گرایی	استفاده از نور طبیعی و سایه‌اندازی	بهبود کیفیت محیط
ضعف حکمرانی	ساختمان‌های متعارف بلندمرتبه	کاهش هویت فضایی
غلبه اقتصاد	نماهای تکراری و فاقد زمینه	تضعیف شخصیت معماری

تطبیق داده‌های حاصل از مصاحبه با نمونه‌های کالبدی نشان داد که مضامین استخراج‌شده از خبرگان در عرصه عمل نیز قابل مشاهده هستند. به‌عنوان نمونه، هر جا مؤلفه‌هایی نظیر توجه به زمینه فرهنگی، سازماندهی فضایی و اقلیم‌گرایی رعایت شده است، کیفیت هویت فضایی افزایش یافته و کاربران ارتباط معنایی بیشتری با محیط برقرار کرده‌اند. در مقابل، پروژه‌هایی که تحت تأثیر منطق اقتصادی و استانداردسازی گسترده شکل گرفته‌اند، از نظر هویت

فضایی، حس تعلق و انسجام کالبدی در سطح پایین‌تری قرار دارند. بنابراین تحلیل نمونه‌های معماری، یافته‌های کیفی پژوهش را تأیید و تقویت می‌کند.

بررسی تطبیقی نمونه‌های منتخب نشان داد که مؤلفه‌های استخراج‌شده از مصاحبه‌های خبرگان صرفاً در سطح مفهومی باقی نمی‌ماند، بلکه در کیفیت کالبدی و فضایی پروژه‌های معماری نیز قابل مشاهده‌اند. این همگرایی میان داده‌های حاصل از مصاحبه و شواهد کالبدی، اعتبار تفسیری یافته‌های پژوهش را افزایش داده و نشان می‌دهد که حکمرانی فضایی می‌تواند به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای ارزیابی کیفیت هویت در معماری معاصر ایران مورد استفاده قرار گیرد.

۶. بحث و تفسیر یافته‌های پژوهش

بر پایه یافته‌های حاصل از مصاحبه‌ها، می‌توان استدلال کرد که حکمرانی فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر، ماهیتی چندلایه و شبکه‌ای دارد و بازتولید هویت فضایی صرفاً از مسیر مداخلات کالبدی امکان‌پذیر نیست. در واقع، کیفیت هویتی معماری زمانی ارتقا می‌یابد که میان نظام‌های تصمیم‌سازی، سیاست‌گذاری، فرهنگ بومی، نیازهای اجتماعی، اصول معماری ایرانی_اسلامی و الزامات معاصر نوعی هم‌افزایی و انسجام برقرار شود. بر این اساس، مدل تفسیری اولیه پژوهش نشان می‌دهد که حکمرانی فضایی از طریق پنج بُعد اصلی فرهنگی-هویتی، مدیریتی-نهادی، اجتماعی-مشارکتی، زیبایی‌شناختی-کالبدی و بوم‌محور بر بازتولید هویت فضایی اثرگذار است و تعامل میان این ابعاد، مسیر تحقق معماری هویت‌مند در ایران معاصر را شکل می‌دهد.

در ادامه تفسیر یافته‌های پژوهش، تحلیل روایت‌های مشارکت‌کنندگان نشان داد که رابطه میان ابعاد استخراج‌شده، رابطه‌ای خطی و مستقل نیست، بلکه نوعی وابستگی متقابل و شبکه‌ای میان آن‌ها وجود دارد. به بیان دیگر، ضعف یا تقویت هر یک از مؤلفه‌ها می‌تواند سایر ابعاد حکمرانی فضایی را نیز تحت تأثیر قرار دهد. برای مثال، بسیاری از خبرگان بر این باور بودند که تضعیف مؤلفه‌های مدیریتی-نهادی، نظیر نبود انسجام سیاستی و تعدد مراکز تصمیم‌گیری، زمینه کاهش کیفیت مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی و کالبدی را فراهم می‌سازد. از منظر آنان، زمانی که نظام سیاست‌گذاری فضایی فاقد رویکرد هویت‌محور باشد، فرآیند طراحی معماری نیز به سمت الگوهای تقلیدی، اقتصادی و کوتاه‌مدت سوق پیدا می‌کند و در نتیجه، کیفیت فضایی و معناگرایی معماری کاهش می‌یابد. این یافته نشان می‌دهد که بحران هویت فضایی در معماری معاصر ایران را نمی‌توان صرفاً به ضعف طراحی معمارانه تقلیل داد، بلکه باید آن را پیامد نوعی گسست در نظام حکمرانی فضایی تلقی کرد.

همچنین تحلیل تفسیری مصاحبه‌ها آشکار ساخت که از منظر خبرگان، بازتولید هویت فضایی نیازمند نوعی «بازخوانی انتقادی سنت» است، نه بازگشت صرف به الگوهای تاریخی یا تقلید صوری از عناصر معماری گذشته. بخش قابل‌توجهی از مشارکت‌کنندگان تأکید داشتند که بهره‌گیری سطحی از عناصر بصری همچون قوس، گنبد، آجرکاری یا تزئینات سنتی، لزوماً به تولید معماری هویت‌مند منجر نمی‌شود، بلکه هویت زمانی بازتولید می‌شود که منطق فضاسازی، سلسله‌مراتب عملکردی، اقلیم‌گرایی، مفهوم محرمیت، پیوند با طبیعت و معناگرایی فرهنگی در فرآیند طراحی معاصر بازتفسیر شوند. در واقع، آنچه در روایت خبرگان برجسته بود، تأکید بر «جوهره فضایی» معماری ایرانی_اسلامی به‌جای بازنمایی نمادین و فرمالیستی آن بود.

یافته‌های پژوهش همچنین بیانگر آن بود که مشارکت اجتماعی و حضور ذی‌نفعان در فرآیندهای تصمیم‌گیری فضایی، یکی از حلقه‌های مفقوده در معماری معاصر ایران محسوب می‌شود. بسیاری از مشارکت‌کنندگان معتقد بودند که معماری امروز بیش از اندازه متأثر از سازوکارهای سرمایه‌محور و تصمیم‌های متمرکز مدیریتی است و کمتر به تجربه زیسته کاربران فضا توجه می‌شود. از دیدگاه خبرگان، غفلت از ادراک کاربران، الگوهای رفتاری، حافظه جمعی و نیازهای

فرهنگی جامعه موجب شکل‌گیری فضاهایی شده است که اگرچه از نظر فنی یا اقتصادی موفق به نظر می‌رسند، اما در ایجاد حس تعلق و هویت فضایی ناکام هستند. این یافته اهمیت پیوند میان حکمرانی مشارکتی و کیفیت معماری را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

در سطحی کلان‌تر، تفسیر یافته‌ها نشان داد که معماری ایرانی_اسلامی معاصر در نقطه‌ای میان «تداوم» و «گسست» قرار گرفته است؛ به این معنا که از یک‌سو ضرورت پاسخگویی به نیازهای نوین زندگی شهری، فناوری‌های جدید و تحولات اقتصادی اجتناب‌ناپذیر است و از سوی دیگر، فاصله گرفتن از بنیان‌های فرهنگی و زمینه‌ای می‌تواند به تضعیف هویت فضایی منجر شود. از این‌رو، چارچوب تفسیری استخراج‌شده از پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تحقق معماری هویت‌مند در ایران معاصر، مستلزم نوعی تعادل پویا میان سنت و معاصریت است؛ تعادلی که از طریق حکمرانی فضایی منسجم، مشارکت‌محور و فرهنگ‌بنیان امکان تحقق خواهد داشت.

جدول ۵. جمع‌بندی تفسیری مؤلفه‌های حکمرانی فضایی و بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر

دالت راهبردی	پیامد در هویت فضایی	چالش‌های شناسایی شده	گزاره تفسیری استخراج‌شده	بُعد اصلی
بازتفسیر خلاقانه اصول معماری ایرانی_اسلامی	کاهش حس تعلق و تضعیف خوانایی فرهنگی فضا	گسست از حافظه تاریخی، تضعیف معناگرایی، تقلید سطحی از سنت	هویت فضایی از پیوند میان معماری و نظام ارزشی-فرهنگی جامعه شکل می‌گیرد	فرهنگی-هویتی
ایجاد نظام یکپارچه سیاست‌گذاری معماری	آشفته‌گی کالبدی و ضعف انسجام فضایی	تعدد نهادهای تصمیم‌گیر، فقدان سیاست یکپارچه، غلبه منطق اقتصادی	کیفیت معماری تابع کیفیت حکمرانی فضایی و انسجام سیاستی است	مدیریتی-نهادهی
تقویت سازوکارهای مشارکت اجتماعی	کاهش حس تعلق اجتماعی به محیط	ضعف مشارکت ذی‌نفعان، تصمیم‌گیری متمرکز	هویت فضایی در تعامل با تجربه زیسته کاربران بازتولید می‌شود	اجتماعی-مشارکتی
بازخوانی اصول فضایی معماری ایرانی	کاهش اصالت فضایی	سطحی‌سازی عناصر سنتی، تقلید فرمالیستی	هویت صرفاً محصول فرم نیست، بلکه نتیجه منطق فضاسازی است	زیبایی‌شناختی-کالبدی
تقویت معماری زمینه‌گرا و اقلیم‌محور	تضعیف تمایز مکانی	یکسان‌سازی فضایی، بی‌توجهی به اقلیم	پیوند با اقلیم و زمینه، بنیان پایداری هویتی است	بوم‌محور

یافته‌های مندرج در جدول فوق نشان می‌دهد که بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر، حاصل برهم‌کنش شبکه‌ای مؤلفه‌های فرهنگی، مدیریتی، اجتماعی، کالبدی و بوم‌محور است و هیچ‌یک از این ابعاد به‌تنهایی قادر به تبیین کیفیت هویت فضایی نیستند. از این‌رو، هرگونه سیاست‌گذاری یا مداخله معماری که صرفاً بر یکی از این ابعاد متمرکز باشد، نمی‌تواند به بازتولید پایدار هویت فضایی منجر شود؛ بلکه تحقق این امر مستلزم حکمرانی فضایی یکپارچه، مشارکت‌محور و زمینه‌گرا است.

۷. نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بازخوانی مؤلفه‌های حکمرانی فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر و تبیین چارچوبی تفسیری برای بازتولید هویت فضایی انجام شد. بر اساس تحلیل تفسیری داده‌های حاصل از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۲۳ نفر از اساتید و خبرگان حوزه‌های معماری، شهرسازی، هنر و حکمرانی، مشخص شد که مسئله هویت فضایی در معماری معاصر ایران را نمی‌توان صرفاً در سطح فرم، زیبایی‌شناسی یا تکنیک‌های طراحی تبیین کرد،

بلکه این پدیده در بستر شبکه‌ای از روابط نهادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی شکل می‌گیرد که در قالب مفهوم «حکمرانی فضایی» قابل فهم است.

تفسیر یافته‌ها نشان داد که حکمرانی فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر، ساختاری چندلایه و به هم پیوسته دارد که در آن پنج بُعد اصلی شامل مؤلفه‌های فرهنگی_هویتی، مدیریتی_نهادی، اجتماعی_مشارکتی، زیبایی‌شناختی_کالبدی و بوم‌محور نقش‌آفرین هستند. در میان این ابعاد، مؤلفه فرهنگی_هویتی به عنوان لایه بنیادین، نقش جهت‌دهنده به سایر سطوح را ایفا می‌کند؛ به گونه‌ای که هرگونه ضعف در انتقال یا بازتفسیر این لایه، به صورت زنجیره‌ای موجب تضعیف کیفیت نهادی، اجتماعی و کالبدی فضا می‌شود. این یافته با دیدگاه‌های نظری مبتنی بر مکان‌مندی و هویت فضایی همسو است که بر پیوند میان معنا، تجربه زیسته و ساختارهای فرهنگی تأکید دارند.

از سوی دیگر، تحلیل داده‌ها نشان داد که یکی از ریشه‌ای‌ترین چالش‌های معماری ایرانی_اسلامی معاصر، نه صرفاً در سطح طراحی معماری، بلکه در سطح «نظام حکمرانی تولید فضا» نهفته است. تعدد نهادهای تصمیم‌گیر، فقدان انسجام سیاستی، غلبه منطق اقتصادی بر منطق فرهنگی، و ضعف سازوکارهای مشارکتی از جمله عواملی هستند که موجب شده‌اند فرآیند تولید معماری از پشتوانه‌های هویتی و زمینه‌ای فاصله بگیرد.

در این معنا، حکمرانی فضایی نه یک مفهوم انتزاعی، بلکه سازوکاری تعیین‌کننده در شکل‌دهی به کیفیت معماری و تداوم یا گسست هویت فضایی تلقی می‌شود. در سطح تفسیری عمیق‌تر، یافته‌ها نشان می‌دهد که معماری ایرانی_اسلامی معاصر با نوعی «چندپارگی معنایی» مواجه است؛ بدین معنا که میان ارزش‌های تاریخی_فرهنگی معماری ایرانی و الگوهای تولید فضای معاصر، پیوستگی نظام‌مند برقرار نیست. این گسست موجب شده است که بازنمایی هویت در بسیاری از پروژه‌های معاصر، به سطحی از نشانه‌گذاری‌های صوری و نمادین تقلیل یابد، بدون آنکه پیوندی واقعی با منطق درونی معماری ایرانی_اسلامی برقرار شده باشد. بنابراین، بازتولید هویت فضایی نیازمند عبور از رویکردهای تقلیدی و حرکت به سمت بازتفسیر انتقادی اصول فضایی و فرهنگی است. بر این اساس، چارچوب تفسیری حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر، در گرو هم‌افزایی میان پنج محور اصلی حکمرانی فضایی است. این هم‌افزایی تنها زمانی تحقق می‌یابد که نظام تصمیم‌سازی فضایی از حالت بخشی، پراکنده و پروژه‌محور خارج شده و به سمت یک رویکرد یکپارچه، میان‌رشته‌ای و زمینه‌گرا حرکت کند.

در این چارچوب، نقش نهادهای سیاست‌گذار، دانشگاه‌ها، متخصصان و جامعه کاربران فضا به صورت شبکه‌ای و تعاملی تعریف می‌شود. از منظر کاربردی، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که برای ارتقای کیفیت هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر، مجموعه‌ای از اقدامات سیاستی و نهادی ضروری است. نخست، لازم است انسجام میان نهادهای مرتبط با تولید فضا تقویت شود تا از پراکندگی تصمیم‌گیری و تعارض سیاست‌ها جلوگیری گردد. دوم، باید سازوکارهای مشارکت اجتماعی در فرآیندهای طراحی و برنامه‌ریزی فضایی تقویت شود تا نیازها و ادراکات کاربران واقعی فضا در تولید معماری لحاظ گردد. سوم، توجه به زمینه‌های فرهنگی، تاریخی و اقلیمی باید به عنوان یک اصل الزام‌آور در سیاست‌گذاری معماری نهادینه شود. چهارم، لازم است نظام آموزش معماری به سمت تقویت درک انتقادی از هویت، فرهنگ و حکمرانی فضایی حرکت کند تا نسل آینده معماران صرفاً درگیر تولید فرم‌های صوری نباشند. از منظر نظری نیز این پژوهش نشان داد که پیوند میان نظریه حکمرانی فضایی و مطالعات معماری ایرانی_اسلامی می‌تواند افق‌های جدیدی برای فهم مسئله هویت فضایی ایجاد کند.

برخلاف رویکردهای سنتی که هویت را عمدتاً در سطح فرم و تاریخ جست‌وجو می‌کردند، این پژوهش نشان داد که هویت فضایی پدیده‌ای فرایندی و حکمرانی‌محور است که در بستر روابط قدرت، سیاست‌گذاری و تعاملات اجتماعی تولید و بازتولید می‌شود. در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که بازتولید هویت فضایی در معماری ایرانی_اسلامی معاصر،

مستلزم یک تغییر پارادایمی از نگاه صرفاً طراحی‌محور به نگاه حکمرانی‌محور است. در این رویکرد، معماری نه تنها محصول خلاقیت فردی معمار، بلکه نتیجه یک نظام پیچیده از تعاملات نهادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است. تحقق چنین رویکردی می‌تواند زمینه‌ساز بازآفرینی معاصر هویت معماری ایرانی_اسلامی در بستر تحولات جهان معاصر باشد و پیوندی مجدد میان گذشته، حال و آینده در فضای معماری ایران برقرار سازد.

ملاحظات اخلاقی

پژوهش حاضر بدون حمایت مالی نهادهای و افراد و اشخاص حقیقی و حقوقی و بدون حضور مشارکت‌کنندگان دیگر، صرفاً توسط نویسنده مقاله، مندرج در ابتدای پژوهش، صورت پذیرفت.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید است.

منابع

بحرینی، س. ح. (۱۳۹۴). تحلیل فضاهای شهری و هویت شهری. انتشارات دانشگاه تهران.
فلامکی، م. م. (۱۳۸۷). ریشه‌ها و گرایش‌های نظری معماری. تهران: فضا.

References

- Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (1973). *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*. University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu>
- Bahreini, S. H. (2015). *Analysis of Urban Spaces and Urban Identity*. University of Tehran Press. [In Persian].
- Bianca, S. (2000). *Urban Form in the Arab World*. Thames & Hudson. <https://thamesandhudson.com>
- Carmona, M. (2019). Principles for Public Space Design, Planning to Do Better. *Urban Design International*, 24(1), 47–59. <https://doi.org/10.1057/s41289-018-0070-3>
- Davoudi, S., Evans, N., Governa, F., & Santangelo, M. (2008). Territorial Governance in the Making. *Approaches, Methodologies, Practices*. <https://doi.org/10.1080/09654310802432701>
- Falamaki, M. M. (2008). *Roots and Theoretical Trends in Architecture*. Tehran: Faza Publishing. [In Persian].
- Healey, P. (1997). *Collaborative planning: Shaping places in fragmented societies*. Macmillan Press.
Available at: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-349-25538-2>
- Healey, P. (2006). *Collaborative planning: Shaping places in fragmented societies* (2nd ed.). Routledge.
Available at: <https://www.routledge.com/Collaborative-Planning-Shaping-Places-in-Fragmented-Societies/Healey/p/book/9781403949304>
- Jessop, B., Brenner, N., & Jones, M. (2008). *Theorizing Sociospatial Relations*. *Environment and Planning D*. <https://doi.org/10.1068/d9107>
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell Publishing.
Available at: <https://www.wiley.com/en-us/The+Production+of+Space-p-9780631181777>
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT Press.
Available at: <https://mitpress.mit.edu/9780262620017/the-image-of-the-city/>

- Madanipour, A. (2003). Public and private spaces of the city. Routledge. Available at: <https://www.routledge.com/Public-and-Private-Spaces-of-the-City/Madanipour/p/book/9780415256295>
- Nasr, S. H. (1987). Islamic art and spirituality. State University of New York Press. Available at: <https://sunypress.edu/Books/I/Islamic-Art-and-Spirituality>
- Norberg-Schulz, C. (1980). Genius loci: Towards a phenomenology of architecture. Rizzoli International Publications. Available at: <https://www.rizzoliusa.com/book/9780847802206/>
- Relph, E. (1976). Place and placelessness. Pion Limited. Available at: https://books.google.com/books/about/Place_and_Placelessness.html?id=HEQeAQAAIAAJ
- UNESCO. (2011). Recommendation on the Historic Urban Landscape. <https://whc.unesco.org>

